

THOROCZKAY GÁBOR

A DÖMÖSI PRÉPOSTSÁG TÖRTÉNETE ALAPÍTÁSÁTÓL I. KÁROLY URALKODÁSÁNAK VÉGÉIG*

A Duna-kanyarban létesülő dömösi királyi prépostság két jelentős uralkodói központ, Óbuda és Esztergom között helyezkedett el, és mindez meghatározta későbbi szerepét, jelentőségét (avagy jelentéktelenségét) is. Manapság Györffy György történeti földrajzi alapvetésére támaszkodva és a Szegeden készülő Anjou-kori Oklevéltár I. Károly-kori köteteinek segítségével sikeresen össze lehet gyűjteni a rá vonatkozó XII–XIV. század közepi forrásanyagot, és ennek segítségével vázolni lehet 1342-ig terjedő történetét. Régészeti szempontból is feltárták a dömösi egyházi központot, így annak már közölt eredményeit is be lehet röviden mutatni összefoglalásban.

Közhelyszámba megy az a megállapítás, miszerint Dömösön a társas egyház alapítása előtt a királyi udvari szervezet egyik kúriája állott. A forrásszegény XI. századból két közismert adat is bizonyítja mindezt. A XIV. századi krónikaszerkesztés szerint 1063-ban itt érte halálos baleset I. Béla királyt (1060–1063), ugyanis az összeomló (fa)trónus végzetesen megsebezte;¹ valamint az első eredetiben fennmaradt magyarországi magánoklevél, Gödény (Guden) diplomája szerint 1079 telén a németek ellen készül Szent László király (1077–1095) az itteni udvarházban engedélyezte Gödénynek: paloznaki javait a veszprémi kanonokokra hagyhatja.² A kúriához királyi kápolnának is kellett tartoznia. A királyi udvarház helyének kiválasztása európai mintákat követhetett, ugyanis számos uralkodói kúriát hatalmas királyi erdőkben vagy azok szélén építettek fel.³

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 *Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Bp., 1937–1938.* (a továbbiakban: SRH) I. 360. p.; Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) (A továbbiakban: ÍF [1050–1116]) 375. p.
- 2 *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. (1000–1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp., 1992.* (a továbbiakban: DHA I.) 225–226. p. (78. sz.)
- 3 *Gerevich László: Dömös.* In: *Műemlékvédelem* 36. (1992) 2. sz. 73–80. p. (A továbbiakban: *Gerevich, 1992.*), különösen: 74. p.

A dömösi udvarház a XI. század végén, XII. század elején az Árpád-ház hercegeinek kezelésébe mehetett át. Történetírásunkban kétféle nézet él a hercegség (dukátus) eredetével, szervezetével kapcsolatban: az egyik steppei, nomád örökségként képzelte el az ország harmadát kormányzó intézményt, amelynek területi szervezetétől függetlenül létezett egy annál később létrejövő birtokrendszere is, amely részben a király kormányzati területén is feketett (miként voltak királyi birtokok is a dukátus területén). Eszerint az állásfoglalás szerint a dömösi prépostságot megalapító Álmos régi hercegi birtokokból javadalmazta az új egyházi intézményt.⁴ (Az ezt a véleményt megfogalmazó Györffy György másutt úgy vélekedett: a dukátusból kiszorított herceg részben számára átadott királyi jövedelmekből, a dömösi kúriából, vadászóhelyekből hozta létre a prépostság anyagi bázisát).⁵ A másik állásfoglalás nem számolt keleti eredettel a dukátus esetében, egy, a XI. század közepén létrejövő organizációt tételezett fel. Eszerint a hercegség területén terültek el döntően a dukátus birtokai. Viszont számolt a dukátust birtokló, illetve az azt nem kormányzó egyéb királyi családtagok (hercegek) magánbirtokaival is. Eme nézet szerint Álmos *dux* hercegi magánbirtokaiból dotálta Dömös új egyházi intézményét.⁶

Mikor, kinek a tiszteletére, milyen meggondolásból alapított Dömösön társaskáptalant Álmos, és pontosan milyen anyagi alapokat teremtett annak? A fundáció időpontja a magyar krónikaszerkesztés alapján viszonylag jól meghatározható, a védőszent kiléte is világosan tudható, az alapítás okaira is több magyarázat született, és az átadásra kerülő birtokszervezet egy néhány évtizeddel későbbi oklevélből — szinte páratlanul részletesen — megismerhető.

A bátyja, Könyves Kálmán király (1095–1116) trónját olyannyira megszerezni kívánó Álmos herceg 1105-ben Németországban, 1106-ban pedig Lengyelországban keresett segítséget uralkodói vágyaihoz. Györffy György szerint folyamatos lázadásai miatt ezután vették el tőle a dukátust. Ezt követően a herceg szentföldi zarándokúton vett részt, majd hazatérve két egyházi intézményt, a dömösi pré-

4 Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. (A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára) 36–44. p.; *Uő*: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Bp., 1984. (Magyarország története I/1–2.) (a továbbiakban: Mo. tört.) 835–888., 1662–1667. p., különösen: 862–863. p.

5 Györffy György: A magyar állam megszilárdulása. In: Mo. tört. 893–1006., 1667–1677. p., különösen: 957. p. (a továbbiakban: Györffy, 1984. [Megszilárdulás])

6 Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp., 1974. (a továbbiakban: Kristó, 1974.) 45–47., 120–121. p.

postságot és a meszesi apátságot alapított meg, 1108-ban pedig a németeket hívta be Magyarországra trónigénye érvényesítéséhez.⁷ Makk Ferenc szerint 1107-ben, a jeruzsálemi zarándokút idején szüntették meg a dukátust, és 1107–1108 fordulóján alapította meg a dömösi egyházat Álmos herceg.⁸ Mindkét kutató szerint az alapítás a herceg magánjavaiból történt (amelyeket — mint láttuk — Györffy szerint Kálmán adott át neki a dukátus megszüntetése után). A magyar krónika mindenképpen a jeruzsálemi út utánra keltezi a dömösi *monasterium* felszentelését.⁹ Gerevich László régész viszont a szentföldi zarándoklat elé helyezte a templom konzekrációját, bizonytalán tévesen.¹⁰ 1108-ban, a német uralkodótól segítséget kérve Álmos mind a javaitól, mind a hercegségtől való megfosztást felpanaszolta (*spoliatus tam rebus, quam ducatu*), jöllehet a két egyházi intézményt bizonyára a neki meghagyott/átadott vagyonból hozta létre a dukátus megszüntetése után.¹¹

A magyar krónika által — a későbbi adatok szerint kétségtől társaskáptalanoként alapított — dömösi prépostságra alkalmazott *monasterium* (monostor) kifejezésnél érdemes egy rövid ideig elidőzni. A szó a neves bencés rendtörténész, Csóka J. Lajost annak kifejtésére készítette, miszerint Álmos eredetileg itt is bencés apátságot alapított, ezt a herceghez hű *monasterium*-ot Kálmán király szervezte át „kanonoki prépostság”-gá.¹² Azt a modern egyháztörténeti kutatás is vallja, miszerint a könyves uralkodó nem pártolta a bencés szerzetességet.¹³ Azonban itt másról van szó! A magyar kutatásban már jó másfél évtizede felhívták arra a figyelmet, miszerint a *monasterium* szót a korai magyar történelemben székeskáptalanokra is alkalmazták, a bevett *capitulum* (káptalan) elnevezés csak

7 Györffy, 1984. (Megszilárdulás) 956–958. p.

8 Makk Ferenc: A tizenkettedik század története. [Bp.], 2000. (Magyar Századok) 34–38. p. (A továbbiakban: Makk, 2000.)

9 SRH I. 427–428. p.; ÍF (1050–1116) 417. p.

10 Gerevich, 1992. 77. p.

11 A Névtelen Császárkronika (korábban Aurai Ekkehardnak tulajdonított) tudósítása: *Albinus Franciscus Gombos*: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–IV. Bp., 1937–1938. (a továbbiakban: G.) II. 872. p.; ÍF (1050–1116) 275–276. p.

12 Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp., 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) 407. p.; *Uő*: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. I–II. Bp., é. n. I. 310., 373., 434., 435. p.

13 Koszta László: Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházpolitikai viták a 11–12. század fordulóján. In: Századok 146. (2012) 269–317. p.

a XIII. században vált elterjedtté.¹⁴ A *monasterium* = székes- vagy társaskáptalan terminus azonban krónikás szakaszok korai datálására nem igazán alkalmas, mert például a zágrábi egyházat (beleértve a káptalant is!) még a XIII. század elején is monostorként emlegették — igaz, olykor kétes hitelű — oklevelek.¹⁵ Így a dömösi „monostor”-alapításról szóló passzus akár egy későbbi, XIII. század eleji krónikaszerző keze-nyomát is magán viselheti.

A dömösi prépostság védőszent-választása és az alapítás motivációja az újabb kutatásban összekapcsolódott, úgyhogy magam is együtt tárgyalom őket. Korábban az Antiochiai Szent Margit-patrocíniumot kapcsolatba hozták Álmos herceg jeruzsálemi útjával, és úgy tartották: keleten szerzett néhány relikviát a főként Bizáncban tisztelt szent ereklyéiből, és vallási buzgalomtól eltelve két egyházi intézményt is ezekre alapozva hozott létre (Dömös, Meszes).¹⁶ A Szent Margit-tisztelet avatott kutatója, Orbán Imre szegedi középkortörténész azonban másfél évtizede a nyugati minták hatását hangsúlyozta, és Kristó Gyula egy korábbi felvetését továbbgondolva — miszerint a dömösi prépostság helyének kiválasztása már önmagában kihívás volt az Esztergomban összpontosuló királyi hatalommal szemben¹⁷ — úgy vélekedett: a sárkány képében megjelenő ördögöt, gonoszt legyőző Margit Álmosnak az alkalmatlan uralkodóval szembeni küzdelmét, a gonosz királlyal szembeni harcát jelképezhette.¹⁸ Koszta László mind Kristó Gyula,

14 *Koszta László*: Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig. In: *Uő*: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Szeged, 2007. (Capitulum III.) 9–21. p., különösen: 10–11. p. (Első megjelenése: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 103 [1996] 67–81. p.)

15 Minderre ld. 1201 kapcsán: *Klaus-Detlev Grothausen*: Entstehung und Geschichte Zagreb bis zum Ausgang des 14. Jh. Wiesbaden, 1967. 101. p.; *Szeberényi Gábor*: Birtokviszonyok és politikai játszmák. A zágrábi püspökség 12. századi birtokai. In: A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei 4. (2001) 109–132. p., különösen: 113. p.; 1217 kapcsán pedig: *Körmendi Tamás*: Szlavónia korai hovartartozása. In: Századok 146. (2012) 369–388. p., különösen: 375. p.

16 *Györffy*, 1984. (Megszilárdulás) 956–958. p.; *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Comp. Elemér Mályusz adiuv. Julio Kristó. Bp., 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum VIII.) 420–421. p.; *Benkő Elek*: A dömösi prépostság régészeti kutatása. In: Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai. Kiállítási katalógus. Szerk.: Benda Judit–Benkő Elek–Magyar Károly. Bp., 2011. 69–70. p., különösen: 70. p. stb.

17 *Kristó*, 1974. 120. p.

18 *Orbán Imre*: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításáról. In: Aetas 1997. 2–3. sz. 42–50. p.; *Uő*: „Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon. Bp., 2001. (METEM-könyvek 32.) 108–110. p.

mind Orbán Imre elképzelését elfogadva, a dömösi (és a bencés meszesi) alapítás egyfajta provokáció-jellegét képviselve hangsúlyozta: a prépostság alapításával a herceg a Nyitráról távozni kényszerülő dukátus-beli papságnak teremtett új egyházi intézményt, és a fundációval sikeresen „átmentette” a hercegi vagyont is.¹⁹

Magam igen szellemesnek tartom Orbán Imre és Koszta László elképzeléseit, de azért felhívnom a figyelmet két tényezőre: Meszes alapítása nem királyi központ közelében történt, tehát az ottani Antiochiai Szent Margit-patrocínium nem tekinthető Kálmán provokálásának, így Dömösnél is csökken ennek lehetősége. A másik tényező Kálmán műveltsége, amelyet három, nagyobb részben kortárs forrás is — világi személyhez képest — rendkívülinek fest le.²⁰ Az egykor klerikusként működő uralkodó azonnal érzékelt volna Álmos egyházi patrocínium-szinten megjelenő újabb támadását, és megtorolhatta volna a provokációt, akár még az új intézmények felszámolásával is. Ez viszont nem történt meg. A nyitrai papok Dömösre kerülése pedig források hiányában nem bizonyítható, hipotézisként viszont elfogadható. A prépostság tulajdonába került hercegi vagyon később ténylegesen Álmos túlélését szolgálta megvakíttatása után.

A Szent Margit-patrocínium kapcsán még egy feltételezést érdemes ismertetni. Közismert tény, hogy a XI. század legvégén alapított zágrábi püspökség liturgikus könyvállományát magyarországi egyházak „adták össze”. Kiemelkedő jelentőségű az ott őrzött első hazai sacramentarium, az ún. Hahóti-kódex, amely egy Antiochiai Szent Margit-egyházból került Zágrádba. A XX. század nagy részében egy ilyen védőszentű bencés apátságából (Hahót, Garáb) származtatták (Kniewald Károly, Erdélyi László), és XI. század végi eredetét hirdették. Később azonban felhívták a figyelmet arra, hogy világi papok (kanonokok) számára szolgáló szertartások is találhatóak benne (Peter Ratkoš). Ez utóbbi nyomvonalon haladt tovább Veszprémy László, aki szerint a nyugati Karoling liturgikus hagyomány mellett az esztergomi egyházmegye jellemző szertartásai is fellelhetők benne (ld. a kapcsolatot az Esztergomi Benedictionale-val), és erre rakódik rá a Szent Margittal kapcsolatos liturgikus tartalom. A húsvéti és pünkösdi szertartások pedig ténylegesen világi papok számára íródtak. Veszprémy fentiekből levont követ-

19 *Koszta László*: Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2001. 195–222. p., különösen: 203. p. (a továbbiakban: *Koszta*, 2001.); *Koszta László*: A nyitrai püspökség létrejötte. Nyitra egyháztörténete a 9–13. században. In: Századok 143. (2009) 257–318. p., különösen: 298–299. p.

20 DHA I. 317. p. (109. sz.); G. I. 490. p.; SRH I. 432–433. p.; ÍF (1050–1116) 163., 258–259., 420–421. p.

keztetése a következő volt: a sacramentarium a dömösi Szent Margit-társaskáptalan kezdetben bencés regula szerint élő tagjai számára készülhetett a XII. század elején. Innen került később Zágrábba.²¹ Számba veendő azonban az a viszonylag friss állásfoglalás is, amely Hahót apátságát újfent Szent László király korára datálja, és a szerkönyvet innen származtatja.²² Magam a bencés regula használatát tartom kérdésesnek egy világi társaskáptalan esetében, erre tudomásom szerint nem tudunk egyéb, a fenti hipotézist megtámogató hazai példát felhozni.

A monostor kezdeti anyagi helyzetét egy páratlanul részletes forrásból ismerhetjük meg. 1138-ban II. (Vak) Béla király (1131–1141) és Ilona királyné az ország egyházi és világi vezetőivel együtt rendezte a dömösi egyház birtokviszonyait, hiszen Álmos felépítette, de a sok akadály miatt „akarata ellenére rendezetlen állapotban hagyta hátra azt”. A terjedelmes oklevél először a később megvakított herceg adományaival foglalkozik részletesen. A diploma tartalmáról számos kiváló összefoglalás született már történetírásunkban (Lederer Emma, több ízben Györffy György tollából), így magam őket követve, más kutatók (Bolla Ilona, Szűcs Jenő, Kristó Gyula) megállapításait is hasznosítva próbálok tömören bemutatni azt.

A prépostság szervezetéről megtudjuk, hogy az élén álló préposton kívül jelentős szerepe volt a hatalmas átadott gazdasági rendszert irányító dékánknoknak, akinek a kiszállásaihoz külön szolgálónépeket biztosítottak. Álmos első sorban nyolc századnyi udvarnok-háznépet adott át a dömösi egyháznak, ahol mindig a családfő férfi neve került feljegyzésre. Dömösi illetőségű alárendelt népelemek több mint 90 helységben éltek a XII. század közepén. A századok élén *maior*-ok álltak és több, olykor egymástól nagy távolságban fekvő falvakban éltek a centurionátusokba beosztott, a prépostságnak átengedett udvarnokok. Ezek szolgarendű társadomelemek voltak, nem az egyházi szolgálatban lesüllyedt korábbi félszabad termelők, miként Györffy vélekedett róluk. A nyolc század nem az ország egy helyére lokalizálódott, hanem több tömbben szétszóródva. A leg-

21 *Veszprémy László*: Legkorábbi hazai sacramentariumaink. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk. Szelestei N. László. Bp., 1989. (Az OSZK kiadványai. Új sorozat 3.) 121–135. p.

22 *Tóth Endre*: Hoholt — Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez. In: Századok 137. (2003) 265–296. p., különösen: 284–285. p. 178. jegyz. (a továbbiakban: *Tóth*, 2003.). Solymosi László is egy 1090 táján, egy Szent Margit-titulusú bencés apátságból Zágrábba kerülő sacramentariumról ír nagyívű összefoglalásában, ld. *Solymosi László*: Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomataikai és pecséttani tanulmányok. Bp., 2006. 193–215. p., különösen: 201. p.

főbb csoport Somogy és Tolna vármegye határvidékén, ill. Veszprém megyében helyezkedett el. Ennek a tömbnek a legfontosabb települése Koppány lehetett, és jóval 50 feletti faluban éltek Dömösnek adományozott termelő népek. Itt például jellemző volt a bortermelés.²³ A másik nagy településcsoport a Tisza mentén és a Körösök vidékén terült el. Itt 20-nál is több településen éltek dömösi szolgálónépek. E helyen nagy kiterjedésű földbirtokok is járultak a szolgálónépekhez. E területen ménes, gulya, juhnyáj, kondák, méhes, jelentős halastavak is gazdagították a prépostságot. E második településcsoport közelében, a Maros mentén sószállítók éltek, akik az Erdélyben (Felvincen) élő sóbányászok kitermelt sóját szállították el. Erdélyből archaikus jövedelmei is voltak a dömösi egyháznak (mint a medvebőr, vagy az őstulok- vagy bölényszarv).²⁴ A harmadik nagyobb birtoktömb Dömös közvetlen környékén (Pilis, Esztergom, Nógrád, Hont megyékben) terült el. Itt például Helembán az Ipolyon és a Dunán halászó szolgálónépek kerültek a prépostság tulajdonába, akiknek részletesen meghatározták kötelességeiket.²⁵ (Később e legutóbbi halmazt bővítette tovább adományaival II. Béla király).

A „kenyéradó” udvarnokok — mint említettem — nem mindig lakóhelyük földállományával kerültek eladományozásra, ők mintegy 10 falut kivéve földközösségben éltek más birtokosok szolgálóival. Túl sok szabad népelemet, fegyverest és lovas szolgát nem kapott a prépostság, valószínűleg Kálmán nem akart ilyen társadalmi kategóriákat lázongó öccse egyházában tudni. Az átadott udvarnokok, immár az egyház szolgálói, önálló termelők voltak, egységes adókkal (tized, évi 2 köből búzaliszt, 2 köből komlósör, 2 juh, só, közösen méhsör, ünnepi ajándékok

23 A községekkel (zárójelben mai vagy magyar nevük), pusztákkal még napjainkban is azonosítható települések: *Atila (Attala)*, *Boti*, *Cepel (Nagycepeley)*, *Cobu*, *Cuma (Csoma)*, *Cupan (Törökkoppány)*, *Dada*, *Dalmadi (Dalmand)*, *Degu (Dég)*, *Durugsa (Somogydöröcske)*, *Edelin*, *Enderedi*, *Eneg (Enying)*, *Euse*, *Fekete*, *Galhan (Kisgyalán)*, *Gan*, *Gudas (Gadács)*, *Hedekcut*, *Hudus*, *Hurch*, *Kalsar*, *Kana (Kánya)*, *Kara (Kára)*, *Kuceu*, *Kunda*, *Kurtu (Kurd)*, *Luba*, *Macra*, *Maristi*, *Meiri (Kaposmérő)*, *Nagasu (Nágocs)*, *Neku (Felsőnyék)*, *Sagu (Ságvár)*, *Sagu*, *Sanas*, *Sati*, *Scilu (Somogyzil)*, *Suca*, *Tunguldi (Tengőd)*, *Warang (Várong)*.

24 Az itteni, ma is azonosítható települések, folyónevek: *Babisa*, *Cerep (Szerep)*, *Cerungrad (Csongrád)*, *Cetihida*, *Cris (Körös folyó)*, *Curisa (Kurca folyó)*, *Doboz (Doboz)*, *Ecer*, *Geu (Algyő)*, *Geijca*, *Kuleser*, *Kurtuelis*, *obad (Abádszalók)*, *Sahtu (Sajtyén)*, *Subram*, *Sumbuth (Szabadhely)*, *Sunadi (Németcsaná)*, *Surcudi (Sarkad)*, *Tapai (Tápé)*, *Ticia (Tisza)*.

25 Az itteni, ma is azonosítható települések, földrajzi nevek: *Bela (Béla)*, *Bela Patak (Damásdi patak)*, *Belsun (Nagybörzsöny)*, *Damasa (Ipolydamásd)*, *Danibius (Duna folyó)*, *Dimisi (Dömös)*, *Ipul (Ipoly folyó)*, *Machala*, *Maraut (Pilismarót)*, *Naugrad (Nógrád)*, *Pastuh (Pásztó)*, *Pomaz (Pomáz)*, *Strigionium (Esztergom)*, *Wodasu*.

aprójóságból stb.). Feladatuk volt még az egyház épületeinek rendben tartása, gazdasági épületek építése, a halastavak kezelése, kaszálás stb. Az udvarnokból lett szolganépeken kívül számos egyéb szolgáltató is Dömös birtokába került: az említett halászok, akiknek hetente többször és bőjti napokon kellett halat adniuk (ha nem volt elég kapás, vásárolniuk kellett!); szekeres szolgák, vadászok, a már szintén szóba került sóvágók és sószállítók, tálkészítő esztergályosok, borosedényt készítő fazekasok, kanászok, az átadott udvarnokoktól megkülönböztetendő szántóvető szolgák, molnárok, szakácsok, pékek, hírvivők, a szőlőt gondozó vincellérek, lovászok, szücsök, udvarosok, monostori belső szolgák, jó pár harangozó. A monostor állatállománya (csak a szaporulatot hozó nöstényállatokat jegyezték fel!) négy faluban összpontosult. A Dömöshöz került emberállományt úgy becsülhetjük meg, hogy több mint 1400 adományozott háznépet tehetett ki. Újfent hangsúlyoznom kell: a dömösi egyház döntően szolgarendű udvarnokokat és más szolgáltónépeket kapott, az egyház szabadjaivá váló királyi (hercegi) kötött liberek alig 7%-át tették ki az átadott népességnek. Az adomány nemcsak Dömös birtokviszonyaira vett fényt, hanem visszamenőlegesen rekonstruálni lehet belőle a XII. század eleji királyi (hercegi) termelői szervezet egy részének felépítését is.²⁶

26 Az 1138. évi oklevél mérvadó kiadása: *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). In: *Magyar Nyelv* 32. (1936) 54–57., 130–135., 203–206. p. (a továbbiakban: *Szabó*, 1936.). Magyar fordítása: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. Szerk.: Lederer Emma. Bp., 1964. 184–193. p. Az oklevél településeinek és vízneveinek azonosítása, térképmellékletekkel: *Szabó Dénes*: A dömösi adománylevelé hely- és vízrajza. Bp., 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 85.) (a továbbiakban: *Szabó*, 1954.). Az egyes településekre ld. még *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) passim. (A somogyi-tolnai-veszprémi-zarándi és más egyéb települések teljességgel hiányoznak a még a befejezetlen kézikönyvsorozatból!) Az oklevél tartalmának társadalom- és gazdaságtörténeti elemzésére ld. *Lederer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp., 1959. 196–206. p.; *Györffy György*: Államszervezés. In: *Mo. tört.* 717–834., 1646–1658. p., különösen: 789–791. p., *Györffy*, 1984. (Megszilárdulás) 960., 969., 971., 972., 982–984. p.; ÁMTF IV. 631–633. p. (Ez utóbbi korábban is megjelent már: *Györffy György*: Dömös falu prépostsága és népei. In: *A Duna-menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* Szerk.: Halász Péter. Bp., 1991. 291–295. p.) Az udvarnokok szolga mivoltára ld. *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágságról Magyarországon. Bp., 1998. 20. p. 27. jegyz.; dömösi vonatkozásokra e munkában ld. még 58., 147–148., 154., 164. p. A dömösi viszonyokra ld. még *Szücs Jenő*: Megosztott parasztság — egységesülő jobbágság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. In: *Századok* 115. (1981) 3–65., 263–319. p., különösen: 8., 12., 17. p.; *Kristó Gyula*: A korai feudalizmus. In: *Mo. tört.* 1007–1415., 1678–1712. p., különösen: 1013–1015., 1023., 1024–1025., 1027., 1047., 1079. p.

Az 1970-es években a dömösi prépostságot Gerevich László, az II. világháború utáni régészettudomány vezető alakja kutatta. A feltárt templomban egy meghosszabbított szentélyű középhajót két keskenyebb mellékhajó kísért, amelyeket toronyszerűen kiemelkedő kisméretű szentélyek zártak le. A három hajót egy méternél is vastagabb alapfalak választották el egymástól. A mellékhajókból köríves lépcsők vezettek le az altemplomba. A nyugati záródást vastag, ívekkel összekötött fal választotta el a templom előterétől, amelyik a főhajó előtti csarnok meglétére utalt. Gerevich nem foglalt abban állást, hogy a tornyok összefüggő egészet alkottak-e a templomtesttel. Az oszlopfők késői posztkaroling stílusjegyeket hordoznak magukon. Fellelhető volt még a töredékes oltárkö is. A dömösi prépostsági egyház legközelebbi rokonait Csehországban találta meg az ásató régész, mint például a prágai Szent Vitus-, vagy Szent György-templomot. Az egykori királyi udvarház (megemelt épületként prépostsági lakóépület) téglalap alakú volt, és derékszögben kapcsolódott a templom szentélyének déli oldalához.²⁷

A Kálmán trónját folyamatosan fenyegető Álmost és fiát, Bélát 1115-ben (más datálás szerint 1113-ban) megvakították, sőt a magyar krónika szerint a könyves király — tanácsadói sugalmazására — Bot fia Benedek által később meg is akarta öletni. A szeme világát vesztett hercegek Dömösön nyertek menedéket, Benedektől csak a Szent Margit-oltárba kapaszkodva, a papok segítségével menekült meg Kálmán fivére.²⁸ Álmos és családja egészen a herceg 1120-as évek végén bekövetkező bizánci emigrációjáig a dömösi monostor falai között élt.²⁹

A prépostságról a következő adatunk 1138-ból való. Mint már említettem, ekkor — Saul prépostsága idején — rendezte II. Béla apja, Álmos herceg adományait, és saját maga és hitvese is újabb jövedelmekkel gazdagította a dömösi egyházat. Hét Komárom, Hont, Somogy és Tolna vármegyékben fekvő településen adtak különböző szolgálonépeket (molnárokat, lovászokat, halászokat, vincelléreket, solymászokat, vadászokat, egyszerű földműves szolgákat), 110 mansiónyit az egyháznak, kondával, méhessel, ménessel, erdővel, földdel, szőlővel. Tehát a fenti adományok döntően az Álmos által adományozott dömösi tömb környékén javadalmazták tovább a prépostságot. Hangsúlyozták, hogy a bevételek egyharmada a prépostot illeti. Az adománylevélből kiderül az is, hogy

27 Gerevich, László: The Royal Court (Curia), the Provost's Residence and the Village at Dömös. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 35 (1983) 385–409. p.; Gerevich, 1992.

28 SRH I. 431–432. p.; ÍF (1050–1116) 420. p.

29 Makk, 2000. 43., 50., 54. p.

a váci egyházmegye tizedének 1/20-ad része, amely a királynak járt, már 1131 óta a Szent Margit-prépostságé volt, új adományként pedig az esztergomi érsek egyházmegyéjének minden vára (megyei és várispánsági központja) évente 100 kepe gabonát adott a dömösi egyháznak (*de parochia archiepiscopi de unaqueque civitate centum capecie dantur Dimisiensi ecclesie annuatim*). Az oklevelet Woth fia János³⁰ pecsételte meg, és az egyik ifjú királyfi, László herceg Egyed nevű káplánja jegyezte le.³¹

A következőkben a prépostság mint egyházi intézmény történetét tekintem át az Anjou-kor közepéig, és az egyház vezetőire és kanonokjaira vonatkozó adatokat sorolom elő. 1156-ban Makár dömösi prépost is tanúként szerepel három más királyi préposttal együtt abban az oklevélben, amelyben Martyrius esztergomi érsek (1151–1157) 70 falu tizedét biztosította káptalanjának.³² Őröla feltételezni szokás, hogy később, 1162-nél korábbi időponttól 1186-ig a pécsi egyházmegye püspöke lett.³³ A következő adat már XIII. századi: 1212-ben Hysis pécsváradi apát megfosztott hetényi (Baranya vm.) birtokaitól két személyt, azt állítva, hogy egyházi jobbágynak. Később János esztergomi érsek (1205–1222) bíraskodása bebizonyította: szabad királyi szerviensekről van szó, és visszakapták földjeiket, szőlőiket és más javaikat. Ebben az ügyben az érseki poroszló, aki a peres feleknek a főpap előtti megjelenés időpontját kitűzte, Bethlem (Betlehem?) dömösi kanonok volt.³⁴ 1215-ben az egri püspökkel és az aradi préposttal együtt a név

30 Györfly György (ÁMTF IV. 632. p.) tévesen a dömösi egyház ekkori vezetőjének tekinti, holt az oklevél világosan Saulról beszél mint 1138-ban tevékenykedő prépostról (*Szabó*, 1936. 56. p). Woth fia János személyére, az udvari írásbeliségben vitt szerepére ld. *Kubinyi András*: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM-könyvek 22.) 7–67. p., különösen: 10., 12–14., 20., 22., 26. p. (Első megjelenése: *Leváltári Közlemények* 46. [1975] 59–121. p.)

31 *Szabó*, 1936. 204–206. p.

32 *Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Coll. et edd. Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek–Gabriel Dreska et al. I–IV. Strigonii–Budapestini, 1874–1999.* (a továbbiakban: *Mon. eccl. Strig.*) I. 107–108. p.

33 *Kosztó László*: A püspökök és városok. A 14. század közepéig. In: *A középkor évszázadai. A pécsi egyházmegye története I.* Szerk.: Fedeles Tamás–Sárkai Gábor–Sümegei József. Pécs, 2009. 57–107. p., különösen: 67–69. p.

34 *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest–Bp., 1860–1874. (a továbbiakban: *W.*) VI. 355–356. p. Az ügyre ld. még ÁMTF I. 316. p.

szerint nem ismert dömösi prépost is pápai delegált bíró lett a kalocsai érsek és a fehérvári prépost három öröklött falu felett folyó perében.³⁵

1216-ban szentszéki döntés született Dömös egyházi függelmi viszonyairól. Mint királyi prépostság Esztergom alá tartozott, de a XIII. század elején ezt bizonytalanná vitatni kezdte a veszprémi püspök. Ekkor ugyanis III. Ince pápa (1198–1216) megbízottai, Pelagius albanói püspök-bíboros és István áldozópap-bíboros döntést hoztak János esztergomi érsek és Róbert veszprémi püspök (1210–1226) sokrétű vitájában. A polémia valójában az óbudai prépostság körül folyt, a kardinálisok döntése pedig — amely Dömösre is vonatkozott (*De Demesiensi prepositura intelligimus illud idem*) — a következőképpen foglalható össze: az esztergomi érsek illetékes Óbuda és Dömös prépostjainak, kanonokjainak kinevezésében, megerősítésében, letételében, pereskedéseiben (a veszprémi főpap jóváhagyásával). Szentelni viszont csak a káptalan tagjait szentelheti az érsek az óbudai és dömösi egyházban, veszprémi klerikusokat nem. Betegek olaját és krizmát szentelhet, de veszprémi egyházmegyés papok nem vehetik át tőle. Dömösnél bizonyára kevésbé volt fontos, Budánál annál inkább, miszerint a település gyermekei egyházi szempontból Veszprém alá tartoznak. (A bíborosi döntés még foglalkozott a királyi apátságokkal, ciszterci kolostorokkal, valamint a segesdi egyház helyzetével is).³⁶

1236-ban egy oklevél Jób dömösi dékánkanonokot említi egy később tárgyalandó peres ügyben.³⁷ A tatárjárás után négy évvel tűnik szemünk elé a XIII. század legnagyobb karriert befutó dömösi prépostja, Fülöp. Ő a Türje nemzetség szentgróti ágából származott, Joachim (Ivachin) szebeni ispán fia, Tamás karakói ispán fivére volt. 1242-ben elkísérte a tatárok elől menekülő IV. Béla királyt (1235–1270) Dalmáciába. 1246–1248 között királynéi kancellár, a drávántúli birtokrendezések részese, ezután közel másfél évtizedig zágrábi püspök, majd 1262–1272 között esztergomi érsek volt. Több ízben (1262–1270, 1272) kancellárként is tevékenykedett. Jelentős diplomata is volt: 1250-ben a király Fülöpnek és Tamásnak új határok mellett újrადományozta Zolona (ma Slanje, Horvátország) földjét, az adománylevél narrációjában kifejtették, hogy már dömösi prépost korában hűségesen szolgálta uralkodóját: például [Cseh]országban járt követség-

35 A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: Mon. Rom. Ep. Vespri.) I. 34. p.

36 Uo. 36. p.

37 Mon. eccl. Strig. I. 317. p.

ben és [1244-ben vagy 1247-ben] elkísérte a király leányát, Erzsébet hercegnőt, aki a bajor herceg hitvese lett. Máshonnan tudható, hogy itáliai követségeket is teljesített.³⁸

1246-ban Domonkos alországbíró ítélkezett a bakonybéli apátsághoz tartozó endrédi szolgálónépek azon státusperében, amelyben azok magukat egyházi jobbágnak (kötött szabadnak) állították, míg az apát szolgarendű udvarnoknak tartotta őket. A monostor feje elvitte a királyhoz Szent László oklevelét, amelyet az uralkodó is megnézett, majd Fülöp prépostot is utasította annak megtekintésére (... *rex intentus privilegium iam dictum Philipo preposito Dimisensi et cancellario regino iussit inspiciendum*). A megtekintés, elolvasás után Fülöp az apátnak adott igazat, a bírói döntés alapján a szolgálónépek udvarnokok maradtak, sőt fejüket is megnyírták büntetésül.³⁹

1257-ben egy másik Fülöp a dömösi prépost, István herceg, a későbbi V. István király (1270–1272) egy oklevelében kerül elő. Ekkor prépostságán kívül hercegi kancellár, akinek a kezéből kelt a diploma.⁴⁰ Ő később fehérvári választott prépost (1259), váci püspök (1262–1277), és különböző királyi családtagok kancellárja lett.⁴¹ A következő név szerint ismert, és rendkívül hosszú ideig tevékenykedő dömösi prépost, Sol (Sal, Saul) a Hahót- (Buzád-) nemzetségből származott, de fivérével, Atyusszal (ő később több megye ispánja, ill. anyakirálynéi udvarispán volt) együtt anyja, Atyusz nembeli Éva családjában használatos neveket viselt

38 Fülöp életpályájára ld. *Szűcs Jenő*: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház. In: *Történelmi Szemle* 21. (1978) 158–181. p., különösen: 164., 166., 168., 172., 173., 175. p.; *Beke Margit*: Túrje nb. Szentgróti Fülöp (1262–1272). In: *Esztergomi érsekek (1001–2003)*. Szerk.: Beke Margit. Bp., 2003. 115–121. p. Az oklevelet, amelynek narrációja megemlékezik a főpap érdemeiről, ld. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/4*. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (a továbbiakban: *Reg. Arp.*) 926. sz. Az érdemfelsorolás magyar fordítása Kordé Zoltántól: *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 2000.² (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) 60–61. p. Erzsébet hercegnő házasságának keltezésére ld. *Wertner Mór*: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 51.) 481. p.

39 *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I–XII*. Szerk.: Erdélyi László–Sörös Pongrác. Bp., 1902–1916. VIII. 289–290. p. Az ügyre ld. még uo. 51. p.

40 W. XI. 440–441. p.

41 *Zsoldos Attila*: *Magyarország világi archontológiája (1000–1301)*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) (a továbbiakban: *Zsoldos*, 2011.) 118., 302. p. Györfly tévesen tartja azonosnak az ekkor már régen zágrábi püspökként tevékenykedő Túrje nb. Fülöppel, ld. *ÁMTF* IV. 633. p.

(anyai nagyapja viselte a Sol nevet, aki karakói ispán volt).⁴² A harmadik férfitestvér, Tamás fényes egyházi pályát futott be: óbudai prépostként, székesfehérvári prépostként és királyi alkancellárként, 1254–1256 között pedig választott, majd megerősített kalocsai érsekként tevékenykedett.⁴³ Bizonyára nem függetleníthető ettől, hogy Sol első ismert egyházi tisztsége a bácsi olvasókanonoki stallum volt (1255–1256),⁴⁴ hiszen Bács a kalocsai főegyházmegeye másik székhelyeként szolgált.

Az oklevélkritika által egy 1257–1261 közé keltezett oklevélben fordul elő először dömösi prépostként. E dokumentum szerint fivére, a kalocsai érsek adósa maradt Dénes ispánnak 15 márkával. Ezt a nádor és más előkelők döntése alapján Sol prépost és a harmadik fivér, Atyusz kiegyenlítette. Ezt a veszprémi káptalan oklevéllel tanúsította. Egy állítólag 1264-ben, Roland nádor, pozsonyi ispán (1248–1260) számára írt feljegyzésben Dénes ispán (?) tanúsítja, hogy Tamás érsek anyja és fiverei kifizették a számára járó 30 márkát. Roland hivatalviseléséből látható, hogy ez a nyugta csak 1260 előtt keletkezhetett, tehát jópár évvel szűkíthető ennek az oklevélnek a keletkezési időpontja.⁴⁵

1262-ben egy D. kezdbetűs prépost, ifjabb királyi kápolnaispán szerepel egy gyanús, de inkább hamis oklevélben, amely — mások mellett — Dömös helembei halászáinak halászati jogáról szól. Miután még jóval később is Sol a dömösi prépost, ezt az alább még tárgyalandó diplomát a prépost nevének kezdbetűje miatt is a hamisított dokumentumok közé utalhatjuk.⁴⁶ Egy dátum nélküli

42 *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1900. (Reprint: 1995.) (a továbbiakban: *Karácsonyi*, 1995.) 568–569., 576–577. p.; *Tóth*, 2003. 270–271. p.; *Nemes Gábor*: Az Atyusz-nemzetség. In: *Tanulmányok évszázadok történelméből*. Szerk.: J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2006. (Pázmány Történelmi Műhely. Történelmi Tanulmányok 2.) 13–39. p., különösen: 30., 39. p. Györfly megint tollhibát vét, amikor Sol prépostot Atyuszgenusbelinek nyilvánítja, ld. ÁMTF IV. 633. p.

43 *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.*) 145–147. p.

44 A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk.: Nagy Iván et al. Bp., 1871–1931. (a továbbiakban: *Zichy-okm.*) I. 8–9. p.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: *F.*) IV/2. 407–408. p.

45 A két oklevelet ld. *F. IV/3.* 250., 251. p. Datálásukra ld. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és kelteztelen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp., 1902. 100. p. (68. sz.). Roland nádor hivatalviselésére ld. *Zsoldos*, 2011. 20. p.

46 *Mon. eccl. Strig.* I. 471–472. p. Szentpétery Imre gyanús hitelűnek tartotta az oklevelet (ld. *Reg. Arp.* 1795. sz.), *Zsoldos* Attila pedig egyenesen hamisnak (*Zsoldos*, 2011. 121. p.). Györfly

oklevél szerint Sol mester és fivére, Atyusz részt vettek nemzetségüknek egy ősi, Sopron vármegyében fekvő nyolc ekényi földjét érintő vitájában. Karácsonyi János 1260 körülre datálta az ügyről tudósító diplomát.⁴⁷ 1274 táján Dénes nádor, oklicsi ispán, kunok bírása a zalai Egregy birtokot iktatta újra Sol prépostnak és az éppen a veszprémi ispáni tisztséget betöltő Atyusznak.⁴⁸ 1277-ben egy még említendő dömösi prépostság-beli birtokzálogosítás kapcsán kerül elő két oklevélben is Sol *magister*, prépost neve.⁴⁹ 1280-ban a dömösi káptalan földet nyert Vid ispántól, a nyitrai püspök testvérétől. A szintén később még tárgyalandó ügyről szóló oklevélben Sol nevéen kívül még olvasható Máté dömösi éneklőkanonok és Gyula őrkanonok neve is.⁵⁰ 1283-ban Pál a dékánkanonok, Gyula, Péter és két Pál pedig kanonokok a dömösi egyházban.⁵¹ Sol (Saul) még 1295-ben is dömösi prépost volt, miként azt az egyháza és a veszprémi püspök közötti tizedvitáról szóló dokumentumok igazolják.⁵² Az 1290-es évek végén, a veszprémi püspök és Dömös dézsmavitája idején Máté mester éneklőkanonok, István pedig kanonok volt a prépostságban.⁵³

1295–1297 közé keltezik azt levelet, amelyikben egy G. kezdbetűs nevű prépost mentegetőzik B[enedek] (1289–1309) veszprémi püspök előtt, hogy a saját kérésére elhalasztott tanácskozáson sem jelent meg ügye megtárgyalása végett. A levél minden bizonnyal a fenti tizedvita idején születhetett.⁵⁴ 1297-ben a Becsegergely nemzetség Komárom vármegyei tagjai perelték bizonyos Pál fiait a Csepel-szigeten fekvő Becse birtok tárgyában. III. András király (1290–1301) a genus tagjainak ítélte a földet, az ítéletlevélben a nyertes fél bemutatta — más káptalanokéi mellett — a dömösi vizsgálatot elrendelő (vagy arról beszámoló) oklevelét (*exhibuerunt litteras ... Demesiensis ... capitulorum inquisitorias nobis*

György hitelesként kezelte Helemba helység történetének ábrázolásakor, ld. ÁMTF II. 199–200. p. A kérdésre alább visszatérek.

47 Karácsonyi, 1995. 584. p.

48 W. IX. 111–112. p.

49 Uo. 191., 192. p.

50 F. V/3. 49–50. p.

51 Mon. eccl. Strig. II. 163–164. p.

52 Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 200054. Itt köszönöm meg Körmendi Tamás barátomnak az oklevél értelmezésében nyújtott nélkülözhetetlen segítségét.

53 Mon. eccl. Strig. II. 425. p.

54 DF 200069. Ennek az oklevélnek az értelmezésénél is nélkülözhetetlen segítséget nyújtott Körmendi Tamás.

transmissas).⁵⁵ Ez csak azért érdekes, mert ezt az irattípust hiteleshelyek állították ki, míg közhelyszámba megy a hazai középkorkutatásban az a megállapítás, hogy Dömösön — kieső fekvése, valamint az óbudai és esztergomi hiteleshelyek közelsége miatt — sohasem működött közhitelű írásbeliséget ellátó szerv.⁵⁶ Azonban a fenti — az általam vizsgált korszakból egyedülinek minősíthető — adat legalábbis egyszeri közhitelű tevékenységet bizonyít.

A kora Anjou-kort a dömösi prépostság vonatkozásában két, az akkori olvasókanonokra vonatkozó adat nyitja meg: Máté mester 1302-ben bírótárs volt Karcsony győri prépost mellett a veszprémi püspök, prépost és káptalan, valamint az esztergomi stefanita lovagrend konventje közötti perben, de Dömös és Veszprém (tized?)vitája miatt személyét a veszprémiek nem fogadták el.⁵⁷ Ez történt az 1303-ra elhalasztott tárgyalás idején is.⁵⁸ I. Károly korának első dömösi prépostja, Miklós 1310-ben kerül a szemünk elé. Ekkor kiadott oklevelében beszámol arról, hogy a korszak talán leghatalmasabb oligarchái, a Kőszegiek (Henrik fia János) elűzték őt és egyházát birtokaiból, de egy Kőszegi-familiáris, István dombóvári várnagy révén és pénzért visszaszerezték birtokaikat. A prépost ezért sokak (kanonokjai, egyházi jobbagyok, fogott bírák) tanácsára a prépostság — egyébként a XII. század eleje óta birt — Ravaszd (*Rwuozoud*) nevű üres földjét a várnagnak adta, aki négy éven át köteles bérleti díjat és descensusként háznépneként természetbeni juttatásokat fizetni a prépostságnak.⁵⁹ István várnagy egyébként a kora Anjou-kor egy ismert figurája, „Bogár” melléknevet viselt. A bizonyosan a Zsidó-nemzetségből származó Máréi (Gunyafi) család tagjaként (kényszerű?) Kőszegi-familiáris volt, óbudai, dombói várnagy, majd 1316-tól I. Károly király

55 Reg. Arp. 4128. sz. Az ügyre ld. ÁMTF IV. 196. p.

56 Ld. pl. *Kosztá László*: Dömös. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Bp., 1994. 173. p.; *Kosztá*, 2001. 204. p.

57 Hazai Okmánytár. I–VIII. Kiad.: Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. (a továbbiakban: Hazai okm.) IV. 100–101. p.; Anjou-kori Oklevéltár. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXVIII. (1335–1344), XXXI. (1347). Szerk.: Almási Tibor–Blazovich László–Géczy Lajos–Kőfalvi Tamás–Kristó Gyula–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Sebők Ferenc–Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2012. [Az 1338. évi kötetet szerkesztője, Piti Ferenc barátom lekötelező szíveségéből nyomdakész állapotban használhattam!] (A továbbiakban: Anjou-oklt.) I. 308. sz.

58 Hazai okm. IV. 102–103. p.; Anjou-oklt. I. 362. sz.

59 Magyar Országos Levéltár. Diplomatai Levéltár (a továbbiakban: DL) 86913.; Anjou-oklt. II. 893. sz.

(1301–1342) híveként tolnai ispán, márói várnagy. 1329-ben tűnik el a kútfők-ből.⁶⁰ A prépostság története során még találkozunk vele.

Miklós prépost 1311–1312-ben egy botrányos konfliktusba keveredett. Háb váci püspök (1294–1311) halála után az ottani székeskáptalan bizonyos tagjai — jogellenesen — püspökké választották⁶¹ néhány kanonok és a király tudta nélkül, de 1312 augusztusában V. Kelemen pápa (1305–1314) is beleavatkozott az ügyben. Miklóst a megválasztás idején alkalmatlannak, tudatlannak, sőt kiközösítettnek tudta, akit Tamás esztergomi érsek-metropolita (1305–1321) nem erősített meg váci püspökségében, viszont kormányzónak megtette. Váci kanonokok tiltakoztak a választás ellen, erre az érsek az ügyet a Szentszék elé utalta. Miklós nem jelent meg a pápa előtt, a király és a váci kanonokok képviselője viszont igen. Kelemen pápa utasította az esztergomi metropolitát, hogy Miklóst függessze fel a váci püspökség kormányzásától, azt bizza alkalmas személyre, és Tamással maga elé idéztette a dömösi prépostot.⁶² A pápai oklevélből kiderül, hogy valójában a királynak is problémái voltak Miklós préposttal (nem ő lehetett a püspökjelöltje, és talán a Köszegekkel és familiárisaikkal való kapcsolat miatt is neheztelt rá). Az ügy folytatásáról nem maradt fent több részlet, végül 1318-tól a korábbi váci prépost, Lőrinc irányította egy évtizeden át püspökként a váci egyházmegyét. Kinevező iratában a pápa Miklós megválasztását érvénytelennek mondta. XXII. János (1316–1334) a kinevezést — a szokásoknak megfelelően — közölte a székeskáptalannal, a várossal, az egyházmegyei klérussal, és még néhány más tényezővel.⁶³ Magam az ügyhöz csak annyit tehetek hozzá, miszerint Tamás érsek Miklós megbízásakor biztosan jogellenesen cselekedett, az egyházmegyéik ideiglenes kormányzóit (*procurator, administrator*) a XIV. század elején már kizárólag a pápának állt jogában kinevezni.⁶⁴

60 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) (a továbbiakban: Engel, 1996.) I. 175., 206., 304., 365., 379. p., II. 154. p.

61 Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae, 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 443. p.; Anjou-oklt. III. 348. sz.

62 Theiner I. 443–444. p.; Anjou-oklt. III. 350. sz.

63 G. Mollat–G. de Lesquen: Jean XXII (1316–1334). Lettres communes. I–XVI. Paris, 1904–1947. II. 6932. sz.; Anjou-oklt. V. 96–99. sz.

64 Thoroczkay Gábor: Az esztergomi érsekség kormánya a XIII–XIV. század fordulóján. (A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához). In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp., 2009. (TDI-könyvek 9.) 143–149. p (Első megje-

Egy 1317. évi — mindenképpen hiteles, de magányos — adat szerint *Panich* vagy *Panith* Péter a dömösi prépost.⁶⁵ Személyével többé nem találkozunk a forrásokban. Miklós prépost, a váci püspökválasztási ügy szereplője addigra elhunyt. 1321-ben viszont egy Dömössel kapcsolatos igen fontos ügyben szólt meg XXII. János pápa. Közölte István veszprémi püspökkel (1311–1322): I. Károly magyar király király arra kérte, hogy a visegrádi vár uralkodóellenes lázadása során megsérült dömösi társasegyház, amelynek helyreállítására nincs remény, amely elszegényedett, elnéptelenedett, méghozzá olyannyira, hogy csak egy pap él benne, egyesítse a szintén az ő kegyurasága alá tartozó, a tatárjárás alatt tönkrement, elszegényedett, de lelkigondozást végző óbudai Szent Péter-lébániaegyházzal (*parochialis ecclesia Sancti Petri de Veteribuda*). A két egyház egy testületet (*collegium*) alkosson, élén a Szent Péter-egyház prépostja álljon, Dömösre pedig egy káplán kerüljön, hogy ellássa a lelki feladatokat. A pápa gondos vizsgálatra utasította a veszprémi püspököt, és meghagyta: tájékoztassa őt, hogy dönteni tudjon a kérdésben.⁶⁶ Érdekes módon a visegrádi katonák lázadását, amely a dömösi egyház pusztulását okozta (volna), a fontosabb ide vonható modern köztörténeti összefoglalók nem tárgyalják, Györffy György pedig a Csák Máté oligarchával 1315-ben Visegrádtól folytatott küzdelemmel azonosítja azt.⁶⁷ A pápa valószínűleg túlzó állásfoglalást tett, Dömös prépostságát ekkor bizonyosan nem csak egy pap alkotta.

Az egyesítés nem sikerült a későbbi fejlemények tükrében, de egy adat annak — részbeni és időleges — megvalósulását mutatja: az óbudai káptalan egy 1325. évi, adásvételt igazoló oklevelének tanúnévsorában az óbudai olvasó-, éneklő-, órkanonok és még öt kanonok és karpap felsorolása után teljesen szokatlanul Péter dömösi olvasó-, Jakab dékánkanonok, valamint János, egy másik János *magisterek*, Lőrinc és Jakab mester, szintén dömösi kanonokok következnek.⁶⁸

lenése: Genesisia. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk.: Horváth László et al. Bp., 2004. 385–391. p.)

65 DF 209904.; Anjou-oklt. IV. 678. sz.

66 Theiner I. 476. p.; Anjou-oklt. VI. 335. sz.

67 *Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Bp., 2003. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) 320–408. p. (Első megjelenése: Századok 122. [1988] 89–147. p.); *Kristó Gyula: I. Károly harcai a tartományurak ellen*. In: Századok 137. (2003) 297–347. p. Györffy György véleményét ld. ÁMTF IV. 633. p.

68 Zichy-okm. I. 273–274. p.; Anjou-oklt. IX. 576. sz.

Ezt nem lehet másképpen értelmezni, mint a két káptalan egy testületté való ideiglenes összeolvadását.

1322-ben komoly konfliktus alakult ki a már említett Bogárnak mondott István várnagy és a név szerint nem ismert ekkori dömösi prépost között. Károly király mind a székesfehérvári káptalant, mind a pécsváradi apátságot megbizta: a királyi emberek mellé delegálja saját képviselőjét, hogy kivizsgálhassák: igaz-e, hogy a prépost maga elé idézte Bogár Istvánt, és azon a napon Ravaszd faluját kirabolta, a népet elűzte, gyilkosságok történtek, összesen 1000 márka kár esett.⁶⁹ A két egyházi testület lényegében igazolta a fentieket, a prépost által elkövetett hatalmaskodás tényét, 500 márka kár és két asszony megölését jelentve az uralkodónak.⁷⁰ Bizonyára anyagi természetű viták, Ravaszd bérlete körüli problémák vezettek a befolyásos Bogár István elleni préposti cselekményhez.

1325-ben XXII. János pápa Anjou Klemencia (1293–1328) özvegy francia és navarrai királyné, a magyar király húga kérésére az esztergomi érsek alá tartozó dömösi prépostságot *Aymo* székelyispán fiának, Simon mesternek, a királyné udvari papjának és familiárisának adta. Beiktatását is megparancsolta a pécsi püspöknek, a kalocsai prépostnak és egy francia (arrasi) kanonoknak.⁷¹ *Aymo* azonosítható Kacsics nembeli Simon székelyispánnal (1320–1327).⁷² Több híradást jelenleg nem ismerünk Simon prépostról.

Az adatok 1329-től sorakoznak az általam vizsgált korszak utolsó dömösi prépostjáról, aki még az 1350-es években is hivatalban volt. Először 1329-ben említik.⁷³ Márton prépost egyben a pozsonyi társaskáptalan kanonokja is volt, miként az több kútfő is bizonyítja. 1338-ban a pozsonyi egyház képviselője egyik kanonoktársával együtt egy, a sápi nemesekkel folytatott birtokvitában,⁷⁴ ugyanabban az évben a pozsonyi káptalan képviselője a Bazini Sebes mesterrel folytatott birtokperben.⁷⁵ Egy évvel később János és András ispánokkal volt peres ügye a pozsonyi káptalan oklevele szerint, itt is dömösi prépostként és pozsonyi kano-

69 Zichy-okm. I. 211–212., 212–213. p.; Anjou-oklt. VI. 439., 440. sz.

70 Zichy-okm. I. 211–212., 212–213. p., Anjou-oklt. VI. 468., 475. sz.

71 Theiner I. 504. p.; Anjou-oklt. IX. 504., 505. sz.

72 *Engel*, 1996. I. 192. p.

73 Mon. eccl. Strig. III. 142–143. p.; Anjou-oklt. XIII. 38. sz.

74 Mon. eccl. Strig. III. 319–320. p.; Anjou-oklt. XXII. 411. sz.

75 Anjoukori Okmánytár. Szerk.: Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp., 1878–1920. (a továbbiakban: Anjou-okm.) III. 512. p.; Anjou-oklt. XXII. 492. sz.

nokként szerepelt.⁷⁶ 1342-ben — az általam vizsgált korszak utolsó esztendejében — VI. Kelemen pápa (1342–1352) Miklós egri, Meskó veszprémi és Mihály választott váci püspököt bízta meg annak kiderítésével: igaz-e, hogy *Pert*-i Márton dömösi prépost ellentéte Pataki (*de Potok*) László ottani olvasókanonokkal és más dömösi kanonokkal, valamint klerikusokkal továbbra is fennáll. Ugyanis Márton a mondott kanonokokat, klerikusokat egyszer már elűzte javadalmaikból és megfosztotta jövedelmeiktől, és ez a helyzet már több, mint tíz éve létezett. László már az esztergomi szentszék és az apostoli szentszék előtt is perbe hívta a prépostot, aki erre Lászlót megsebesítette, az örkanonokkal együtt fogságba vetette, és bár többször rendezték a közöttük lévő viszályt, Márton mindig újra kezdte a jogtalanságokat. Mártont végül az apostoli szentszék bírái kiközösítéssel sújtották, ebből a dömösi egyháznak is kára származott. Az olvasókanonok és a többiek a pápát a helyzet rendezésére kérték, aki a három püspököt bízta meg a kérdés elintézésével, és meghagyta nekik: Mártont pedig idézzék meg a színe elé.⁷⁷

A továbbiakban a dömösi prépostság anyagi hátterének (birtokok, tizedek, egyéb jövedelmek) alakulását tekintem át a XII. század elejétől a XIV. század közepéig. Néhány esetet már a prépostság intézményi-személyi viszonyainak változásánál említettem, ezekről itt részletesebben is szó fog esni. 1138 után elsőként 1215-ben említenek dömösi javakat: II. András király (1205–1235) egy kiadatlan oklevele a Tolna megyei Kulcsárt (*Golchar*), mint a dömösi egyház birtokát hozza szóba.⁷⁸ 1219-ben András király az esztergomi kanonokoknak adományozta az erdélyi Vincet, ez is határos volt a dömösi egyház földjével. Felvinc — amelyről itt szó van — a Maros mellett a XII. század elején adományozott erdélyi sóbányászok otthona lehetett.⁷⁹ 1233-ban a II. Béla király adományozta Komárom megyei Mecsódot említik mint Vatacsanak falu északi szomszédját. Megemlítik, hogy ez a település a dömösi egyház népéé.⁸⁰ 1236-ban a Hont megyei Csepel, szintén II. Béla adománya, kerül a szemünk elé. Jób dömösi dékánkanonoknak és Hont-Pázmány nembeli Kázmérnak Tomaj nembeli Dénes nádor (1235–1240) előtti pereskedéséből kiderül: 1236 előtt Kázmér testvére, Lambert a dömösi egy-

76 DL 37471.; Anjou-oklt. XXIII. 470. sz. [A regeszta Mártonra vonatkozó, „a káptalan testvére” megfogalmazása javítandó „kanonoktárs”-ra!]

77 Mon. Rom. Ep. Vespri. II. 382–383. p.; Anjou-oklt. XXVI. 503. sz.

78 DF 200962.

79 Mon. eccl. Strig. I. 221–223. p.; Reg. Arp. 354. sz. Ld. még Szabó, 1954. 39. p.

80 W. VI. 530–532. p. Ld. még ÁMTF III. 439. p.

ház itteni népeit tönkretette és három ekényi földjét elvette. Kázmér visszaadta az elfoglalt földeket és még egy berket, valamint az Ipoly folyót [!], és a föld határait is leírták.⁸¹ A nádori döntést 1240-ben IV. Béla király is megerősítette.⁸² Az 1236. évi oklevelet teljes terjedelmében, a királyi oklevelet pedig tartalmilag az esztergomi káptalan 1283-ban átírta.⁸³ Mindezek a tatárjárás (1241/1242) előtti adatok. A mongolok pusztítása bizonyos mértékig szétzilálhatta a dömösi prépostságnak a XII. század elején oly nagy gonddal kialakított, döntően az ország középső részein elterülő birtokszervezetét és népeit, bár az erre utaló adataink szerfelett kisszámúak.

1250-ben Béla király Szák nembeli Albeus fia Konrád egykori királynéi pohárnokmesternek, későbbi győri ispánnak adta a komáromi Terjén, a somogyi Gyalán és a tolnai Várong birtokokat, amelyek az uralkodóra háromlottak. A határok leírásánál Gyalánál említik a dömösi egyház Örs és Gyalán földjét, valamint a dömösi egyház jobbágyainak a földjét. Marosd határjárásánál is említ az oklevél dömösi földeket.⁸⁴ Gyalán és Örs faluban harangozók és esztergályosok éltek az 1138. évi diploma szerint. Itt, a somogyi-tolnai vidék egy részén tehát kimutatható Dömös egyházának zavartalan birtoklása 1242 után is.

Gyanúsnak, sőt hamisnak tekinti a hazai oklevélkritika azt a már említett ifjabb királyi diplomát, amely a dömösi prépostság Hont megyei, helembai szolgálonépei és az esztergomi káptalan dióspataktói népei, erdőővi és halászhalmi között, helyi nemesek közvetítésével létrejött megegyezését tartalmazza. Helemba az Ipoly dunai torkolatánál fekszik. A nagytekintélyű Szentpétery Imrénak az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében elősorolt kétségei mellé magam fentebb D. dömösi prépost, ifjabb királyi kápolnaispán szerepeltetését helyeztem, akinek 1262. évi működése ütközik Sol prépostságával. Györffy György viszont hitelesként kezelte a diplomát. Elképzelhető, hogy a hamisított oklevél valós viszonyokat tükröz a XIII. század későbbi időszakából. A megegyezés felosztotta a dunai halászatot (a dömösiek két dunai szigetvég alatt halászhaltak, míg az esztergomiak a két szigetvég és Esztergom között), és a földek és erdők megosztása is megtörtént Helemba határában. A két sziget — véleményem szerint — a Garam

81 Mon. eccl. Strig. I. 317–318. p. Ld. még ÁMTF III. 187. p.

82 Reg. Arp. 683. sz.

83 Mon. eccl. Strig. II. 163–164. p.

84 Hazai Oklevéltár (1234–1536). Szerk.: Nagy Imre et al. Bp., 1879. 16–18. p.; Reg. Arp. 924. sz. Konrádra ld. *Zsoldos*, 2011. 319. p.

torkolatánál fekvő szigettel és a valamivel nagyobb, délebbi Helemba-szigettel azonosítható.⁸⁵

1277-ben egy elnéptelenedett dömösi birtokkal találkozunk, amelynek pusztulását talán a tatárjárás hatásának tudhatjuk be. Sol prépost — megtanácskozván a dolgot egyházi jobbágyaival — a dömösi egyház bizonyos szükségleteinek kielégítése miatt (*pro quibusdam necessitatibus ecclesie sublevandis*) a székesfehérvári johannita konvent előtt négy évre elzalogosította készpénzért Méhesi (*de Mehus*) Sándor ispánnak és Edelényi (*de Edelym*) Miklós fiainak, Simonnak és Jánosnak Dömös elnéptelenedett Alkulcsár (*Olkulchar*) birtokát négy évre, amelyet ezután, de csak ezután visszaválthat. Viszont ha nem tudja ekkor kiváltani, akkor már csak annak kétszereséért tudja visszaszerezni.⁸⁶ A zálogosításról a fehérvári johannita konvent is bizonyáglevelet állított ki.⁸⁷ Tehát a somogyi-tolnai birtoktömb területén elpusztult falut is ki lehet mutatni 1242 után.

1280-ban a prépostság a Hont megyei Szob mellett, Zebegény (akkor Almás) szomszédságában szerzett 1 ekényi földet a nyitrai püspök fivéréből, Vid ispántól. A földdarab korábban per tárgyát képezte az alországbíró előtt, végül fogott bírói ítékezés után megegyeztek, és a prépostságé lett a birtok. A föld birtoklásának jogossága felől két dömösi kanonoknak is esküt kellett tennie.⁸⁸ 1282-ben a XII. század óta birtokolt Somogy megyei Örs volt a prépostság tulajdonában.⁸⁹

Az 1290-es években tizedügyben került egymással ellentétes oldalra Dömös és a veszprémi püspökség. Lodomér esztergomi érsek és esztergomi örökös ispán (1279–1298) 1295. május 21-i, Háb váci püspöknek írt levele szerint Benedek veszprémi püspök, királynéi kancellár, illetve a dömösi prépost és káptalanja között négy éve, azaz 1291 óta per folyik a Marót nevezetű három falu (ma Pilismarót) tizede miatt. Az érsek megparancsolta a veszprémi püspök által kijelölt Gergely fehérvári örkanonoknak (a későbbi esztergomi választott érseknek), a dömösiiek által dezinált Háb püspöknek és a Lodomér által kijelölt Imre honti főesperesnek, hogy augusztus 27-én Budán üljenek össze döntésre. Háb erről levelet kapott az érsektől. Augusztus 27-én Háb, Sol dömösi prépost és Gergely

85 Mon. eccl. Strig. I. 471–472. p.; Reg. Arp. 1795. sz. Ld. még ÁMTF III. 199–200. p.

86 W. IX. 191. p.

87 Uo. 192. p.

88 F. V/3. 19–20. p. Ld. még ÁMTF III. 225., 224. p.

89 Hazai okm. VI. 281–282. p.; Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szerk.: Szentpétery Imre–Zsoldos Attila. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.) (a továbbiakban: Reg. duc. Arp.) 202. sz.

mester megjelentek, a 27-i határnaptól számítva pedig még hat egymást követő napon. A hatodik napon a veszprémi püspök nevében megjelenő Gál mester, kanonok és Péter ispán, püspöki tisztartó (*officialis*) a veszprémi püspök nevében bemutatták Fenenna királyné augusztus 21-i levelét Háb püspöknek, miszerint Benedek püspök nem tud megjelenni augusztus 27-én és megparancsolja: bírság kiszabása nélkül tegyék át a pert szeptember 11-re, amikor is a veszprémi főpap meg tud jelenni. Háb — a veszprémi püspök által delegált és az esztergomi érsek által kijelölt bíró, illetve a felperes távolléte miatt — nem tudott dönteni, jöllehet a dömösiek elfogadták volna ítéletét. Mindezek miatt az ügyet 1295. szeptember 2-án az esztergomi érsek elé utalta, határnap kijelölése nélkül, amelyet a dömösiek méltatlankodva (*inter se altercantibus*) vettek tudomásul.⁹⁰

Egy keltezetlen, 1290-es évekbeli oklevélben, amely a fenti eseményeket követően keletkezhetett, Lodomér érsek a fenti tizedügyet a veszprémi püspök és a dömösi prépost által delegált képviselők kérésére saját — bizonytal tartományi — zsinatára halasztotta, hogy az ott jelenlévő két fél által a tizedvita eldöntésére kijelölt fogott bírák (*arbitratores super eisdem decimis*) ítéljenek a peres ügyben.⁹¹ A dézsmavita valamelyik későbbi fázisában születhetett az a már említett levél, amelyben Sol utóda, G. prépost mentegetőzött Benedek veszprémi püspök előtt, hogy a saját kérésére elhalasztott tárgyaláson sem jelent meg.⁹² A tizedvita még 1302–1303 táján is fennállhatott a veszprémi és dömösi egyházak között, amint arra két, már idézett oklevél is utalt.⁹³

1298-ban újabb régi, igaz, a XII. századnál később elnyert jövedelmét szerezte vissza a dömösi prépostság. III. András király a Leusták-sziget (a Garam torkolatánál) és az Ipoly dunai torkolata között (*ab insula Leustachii usque ad Ipultu*) közötti szakasznak korábban általa részlegesen a (nagy)marosi királyi hospeseknek adományozott részét visszaadta a prépostságnak, mivel meggyőződött arról: II. András ezt Dömösnek juttatta a közönségesen *tana*-nak nevezett vízahalászattal és [más] halak halászatával (*cum piscationibus usonum, qui vulgariter tana dicitur et piscium*) együtt. Korábbi, a marosi polgároknak szóló oklevelét érvénytelenítette, és örök hallgatást rendelt el az ügyben.⁹⁴ Egy nem sokkal később kelt oklevelében megerősítette fenti rendelkezését, és megparan-

90 DF 200054. Fenenna oklevelét ld. Reg. duc. Arp. 273. sz.

91 Mon. eccl. Strig. II. 425. p.

92 DF 200069.

93 Hazai okm. IV. 101–102., 102–103. p.; Anjou-oklt. I. 308., 362. sz.

94 Mon. eccl. Strig. II. 454. p.; Reg. Arp. 4191. sz. Ld. még ÁMTF IV. 272. p.

csolta a marosi hospeseknek: ne zavarják a prépostságot a halászatban, különben a visegrádi várnagy birsággal fogja őket sújtani.⁹⁵

Az Árpád-kor legvégéről is maradt fenn adat a dömösi prépostság birtokviszonyairól. A nógrádi vár alatti város délkeleti sarkát Szentendrei-szigeten birtokos nemesek 1299 előtt átadták a váci püspökségnek, ahol is a dömösi káptalan birtoklását is felelmegeti a vonatkozó oklevél.⁹⁶ Szakirodalmi említésből ismerem azt az adatot, amely szerint 1299-ben a Nógrád megyei Talmácsban bírt birtokrészt Dömös bérbé adta két váci német polgárnak.⁹⁷

Az Anjou-kori adatokat az a már ismertett oklevél nyitja, amelyben a dömösi prépost 1310-ben az elnéptelendett Ravaszdot bérbé adják Bogár Istvánnak, aki négy éven át köteles bérleti díjat és descensusként háznépneként természetbeni juttatásokat fizetni a prépostságnak.⁹⁸ A település is a somogyi-tolnai határvidéken feketett,⁹⁹ elnéptelenedése talán, de semmiképpen sem bizonyosan kapcsolatba hozható a tatárokkal. Később a bérlet körül komoly problémák merülhettek fel, erre utal a dömösi egyház feje által évekkel később elkövetett, már tárgyalt hatalmaskodási eset. 1316-ban is valószínűleg Somogy megyében említenek dömösi egyházhoz tartozó földeket.¹⁰⁰ 1318-ban a Pomáz melletti, mára már elpusztult Aszfőn volt a dömösi egyháznak birtoka, ez még XII. századi eredetű volt.¹⁰¹ 1320-ban pedig Esztergom-Újfalunál (Szentdomokos) tesznek említést a dömösi káptalan földjeiről, ezek 1138 utáni szerzemények lehettek.¹⁰² 1326-ban [Békás]megyer határában voltak Dömösnek földjei budavári apácák szántói és telkei szomszédságában.¹⁰³

1329-ben az fentebb már részletesen bemutatott Márton prépost privilegialis formában átíratta és megerősítette az uralkodóval a dömösi egyház számára szóló 1138. évi oklevelet, amelyet szükség esetén a hártya és a pecsét régisége miatt

95 Mon. eccl. Strig. II. 455. p.; Reg. Arp. 4200. sz.

96 *Kubinyi Ferenc*: Árpádházi oklevelek (1095–1301). Bp., 1867. (Monumenta Hungariae Historica I.) 174–177. p. Ld. még ÁMTF IV. 277–281. p.

97 ÁMTF IV. 308., 314. p.

98 DL 86913.; Anjou-oklt. II. 893. sz.

99 *Szabó*, 1954. 18. p.

100 *Borsa Iván*: Csepelyi falukép 1412-ből. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 18. (1987) 3–39. p., különösen 22–23. p.; Anjou-oklt. IV. 325. sz.

101 Anjou-okm. I. 484–485. p.; Anjou-oklt. V. 289. sz. Ld. még ÁMTF IV. 594–595.

102 F. VIII/2. 283–285. p.; Anjou-oklt. V. 777. sz. és Mon. eccl. Strig. 778–780. p.; Anjou-oklt. V. 868. sz. Ld. még ÁMTF II. 286–287. p.

103 DL 29999.; Anjou-oklt. X. 169. sz. Ld. még ÁMTF IV. 658–659. p.

(*propter sui vetustatem, tam charte, quam sigilli*) nem lehetett volna szállítani.¹⁰⁴ A prépost előrelátásának köszönhető, hogy ez a páratlan fontosságú dokumentum szinte változtatás nélkül korunkra maradt. 1337-ben egy birtokvita igazolja számunkra, hogy a tolnai Hidegkút (Álmos egykori adománya) még mindig a prépostság birtokában volt, mivel falunagya, a Nyálasanak (*Nialas*) mondott Jakab ellentmondott egy, a szintén tolnai Bedeget és *Twfuceleu*-t érintő bejárásnál. A vita egyébként a fenti két falu birtoklása felett folyt három egyház: a veszprémi püspökség, a fehérvári, illetve a dömösi prépostság között.¹⁰⁵ 1342-ben a királyi család rokonságába tartozó Meskó veszprémi püspök (1334–1343) és Márton dömösi prépost a szintén tolnai, még Álmos herceg által adományozott Csát birtokon osztoztak meg. A vita régebbi keletű volt a két egyházi vezető között, ahogyan az a vonatkozó oklevélből kiderül. A prépostságnak 9 telek, szőlő, erdő, szántók és rétek jutottak, miként az I. Károly király birtokosztályt elrendelő oklevelében olvasható.¹⁰⁶ Az esztergomi káptalan az uralkodóváltás miatt már I. (Nagy) Lajos királyunknak (1342–1382) jelentette a birtok felosztását.¹⁰⁷ A veszprémi püspök kérésére a fenti oklevelet az uralkodó átírta és megerősítette, és privilégium kiadását kérte.¹⁰⁸

A kora Anjou-korban működő pápai tizedszedők 1332-ben 60 márkányi jövedelmet állapítottak meg a dömösi prépostságnál (maga a prépost 2 márkát fizetett be). Ez az óbudai káptalan jövedelmének (200 márka) kevesebb mint a harmada volt, ami tükrözi a két káptalan jelentősége, tehetősége közötti különbséget.¹⁰⁹

A dömösi egyház 1342-ig terjedő históriája bemutatásának a végére jutottam. Megállapítható, hogy a páratlanul kedvező birtokállománnyal javadalmazott prépostság jelentőség tekintetében az ország központi területén, a „medium regni”-ben elhelyezkedő három társasegyház (Fehérvár, Óbuda, Dömös) közül mégiscsak csupán a harmadik helyet szerezheti meg. Prépostjai ritkán kerültek a királyi udvari írásbeliség vezető posztjaira, akkor is itteni egyházi tisztségüket csak karrierjük indulásakor viselték. Kevésbé jelentékeny mivoltát a lelkipásztori tevékenység, illetve a hiteleshelyi működés hiánya is jellemzik. Feltűnő, hogy

104 Mon. eccl. Strig. III. 142–143. p.; Anjou-oklt. XIII. 38. sz.

105 DF 200175.; Anjou-oklt. XXI. 326. sz.

106 Mon. eccl. Strig. III. 483–484. p.; Anjou-oklt. XXVI. 300. sz.

107 Mon. eccl. Strig. III. 483–485. p.; Anjou-oklt. XXVI. 412. sz.

108 Mon. eccl. Strig. III. 483–485. p.; Anjou-oklt. XXVI. 630. sz.

109 Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria (1281–1375). Bp., 1885. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia I/1.) 198. p.; ÁMTF IV. 592. p.

már korszakunkban is meg akarták szüntetni, más egyházi intézménybe kívánták beolvasztani. Ez utóbbit — bár forrásszinten egyelőre nem igazán igazolható — jórészt birtok- és szolgálónépi szervezete egy részének szétzilálódása okozhatta, amelyet bizonyosan a mongol betörés hatásának tulajdoníthatunk. Templomának napjainkban is megtekinthető romjai, az alapításáról fennmaradt híres oklevél azonban máig érdekessé teszik a tragikus sorsú Álmos herceg által alapított dömösi társaskáptalan történetét.